

ПЕДАГОГІКА

УДК 378.015.31:172.15

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/38-2-20>**Олена КІН,***orcid.org/0000-0002-1935-6483*

кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри освітології та інноваційної педагогіки
Харківського національного педагогічного університету
(Харків, Україна) *kin_f@ukr.net*

КВІНТЕСЕНЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ

У статті представлено аналіз поняття «національна самосвідомість». Розглянуто визначення даного поняття представниками різних наукових галузей: філософії, психології, педагогіки.

Доведено, що поняття «національна самосвідомість» трактується досить суперечливо. Різні тлумачення пояснюються специфікою наукової галузі, у межах якої поняття досліджується, предметом та методологією конкретної науки.

Було встановлено, що філософська наука розглядає національну самосвідомість як усвідомлення суб'єктом самосвідомості особливостей національної спільноти, до якої він належить.

У статті з'ясовано, що вихідним поняттям досліджень національної самосвідомості у психології є поняття самосвідомості особистості. Самосвідомість визначається як особливий компонент структури особистості, який здатний виділяти себе з навколишнього середовища й дійсності як об'єктивну реальність, характеризується усвідомленням приналежності суб'єкта до певної спільноти, соціальної групи.

Визначені різні підходи до дослідження проблеми національної самосвідомості особистості: як уявлення про свою національність, своє походження, як усвідомлення себе представником певної нації, через самооцінку себе як представника певної нації, як процес формування у свідомості та поведінці особистості системи національних цінностей та норм поведінки, як певна якість особистості, яка зумовлює усвідомлення індивідуумом своєї приналежності до певної нації, наявність сукупності певних якостей та рис, як ставлення особистості до власної нації, її певних рис, культури, історії мистецтва.

У статті наведені різні види визначення поняття «національна самосвідомість». Визначено узагальнене трактування поняття «національної самосвідомості» як інтегрованої категорії, що об'єднує усвідомлення індивідуумом, народом своєї приналежності до певної нації, часткою певної національної спільноти, що зумовлює наявність системи поглядів, принципів, переконань, ставлень до національної культурно-історичної спадщини, стратегії національного розвитку й активну, дієву позицію щодо обстоювання національних інтересів і національного ствердження.

Ключові слова: національна самосвідомість, особистість, самосвідомість.

Olena KIN,*orcid.org/0000-0002-1935-6483*

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Education and Innovative Pedagogy
H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University
(Kharkiv, Ukraine) *kin_f@ukr.net*

THE QUINTENZENCE OF NATIONAL SELF-CONSCIOUSNESS OF PERSONALITY

The article presents an analysis of the concept of «national self-consciousness». The definition of this concept by the representatives of different scientific fields: philosophy, psychology, pedagogy is considered. It is proved that the concept of «national self-consciousness» is interpreted quite contradictorily. Different interpretations are explained by the specifics of the scientific field within which the concept is studied, the subject and methodology of a particular science. It was found that philosophical science considers national self-consciousness as the individual's awareness of the peculiarities of the national community to which he belongs.

The article proves that the basic concept of research of national self-consciousness in psychology is the concept of self-consciousness of the individual. Self-awareness is defined as a special component of the structure of personality, which is able to distinguish itself from the environment and reality as an objective reality, characterized by awareness of belonging to a particular community, social group.

Different approaches to the study of the problem of national self-consciousness of the individual are identified: as an idea of their nationality, their origin, as self-awareness as a representative of a nation, through self-esteem as a representative of a nation, as a process of forming national values and norms of behavior: a certain quality of personality, which determines the individual's awareness of their belonging to a particular nation, the presence of a set of certain qualities and traits, as the attitude of the individual to his own nation, its specific traits, culture, art history.

The article presents different types of definition of the concept of "national self-consciousness". The generalized interpretation of the concept of "national self-consciousness" as an integrated category that unites the awareness of the individual, the people of their belonging to a particular nation, part of a particular national community, which determines the system of views, principles, beliefs, attitudes to national cultural and historical heritage, strategy national development and an active, effective position on the defense of national interests and national affirmation.

Key words: national self-consciousness, personality, self-consciousness.

Постановка проблеми. Інтенсивне розгортання процесів глобалізації та національно-культурної інтеграції детермінує актуальність питань пошуку власної, індивідуальної, національної стратегії розвитку країни. На перший план виходять концепції, ідеї та теорії, що допомагають забезпечити збагачення інтелектуально-культурного ресурсу суспільства здобутками європейської та світової еліти і водночас зберегти та примножити власні національні здобутки. Ефективною умовою збереження національної самобутності в суспільстві є формування національної самосвідомості її громадян.

Аналіз досліджень. Проблема національної самосвідомості має довгу історію й вивчається спеціалістами різних дисциплін. Деякі аспекти проблеми розглядали в контексті досліджень національного виховання і національної освіти О. Абрамчук, М. Головатий, В. Дзюба, О. Кириченко, М. Михальченко, А. Фрідріх та інші. Питання формування національної самосвідомості знайшли відображення в науковому доробку А. Бойко, С. Гончаренка, П. Дроб'язко, М. Євтуха, М. Стельмаховича, Б. Ступарика, Д. Тхоржевського, М. Фіцули, М. Чепіль.

Проте цілісний і комплексний аналіз поняття «національна свідомість» як складної, інтегрованої категорії все ще потребує детального вивчення.

Метою статті є аналіз та вивчення сутності поняття «національна самосвідомість» у сучасному науковому просторі.

Виклад основного матеріалу. Вивчення науково-педагогічної, психологічної, соціологічної, енциклопедично-довідкової літератури дозволило встановити, що поняття «національна самосвідомість» має міждисциплінарний характер, широко використовується в термінології педагогічної, психологічної, філософської, соціологічної, політологічної наук. Незважаючи на те, що до наукового обігу поняття «національна самосвідомість» увійшло ще у 60-х рр. ХХ ст., трактується воно досить суперечливо. Різні тлумачення пояснюються специфікою наукової галузі, у межах якої

поняття досліджується, предметом та методологією конкретної науки.

Дослідження національної самосвідомості представниками філософської науки бере початок ще за часів античності. У доробку Піфагора, Геракліта, Демокріта, Епікура, Платона, Аристотеля питання місця, ролі, властивостей та функціонування душі посідали центральне місце й визначили особливості підходу до вивчення проблеми свідомості, самосвідомості.

Проблема національної самосвідомості розвинулася в межах теорій «народного духу», «народної душі» у ХVІІІ ст. (І. Гердер, І. Кант, Ш. Монтескьє, Д. Юм). Так, І. Гердер, який увів у широкий обіг поняття «дух народу», розглядав його як об'єктивну властивість кожного народу, нації, що виступає основою її активності, визначає її відмінність від інших націй. Дух народу характеризував як субстанцію незрозумілу, містичну, пов'язану з потойбічними силами (Гердер, 1971: 232).

Німецька класична філософія у своєму комплексі теорій ідеалізму висвітлює питання самосвідомості як ставлення до дійсності, до реальності зовнішнього світу. Отже, ідея існування ідеального знайшла втілення в субстанції народу, його життєдіяльності, підкреслювалася суб'єктивна природа етносу.

У ХІХ ст. теорія національної самосвідомості розвинулася в контексті ідей ірраціонального. Е. Гартман, А. Шопенгауер, Ф. Ніцше, Ж.-П. Сартр, А. Камю розглядали буття як ірраціональну категорію, пріоритетною визначають ідеї несвідомого. Національна самосвідомість визначається відмінною якістю, ядром народу.

У сучасних філософських дослідженнях увага акцентується не стільки на аналізі «я» людини в національному аспекті, скільки на усвідомленні суб'єктом самосвідомості особливостей національної спільності, до якої вона належить, на якісній характеристиці «ми». Об'єкт національної самосвідомості намагається з'ясувати своє місце серед інших народів. Таке усвідомлення вже не обмежується антитезою «ми – вони», а включає

більш різнобічний характер зв'язків і відносин своєї спільності з іншими, дозволяє помітити їхні позитивні властивості, риси спільності зі своїм народом (Фурса, 1996: 21).

Вихідним поняттям досліджень проблем національної самосвідомості у психологічній літературі є поняття самосвідомості, яке визначається як здатність особистості усвідомлювати себе саму, усвідомлювати своє «Я», власні якості, переконання, інтереси, цінності, мотиви й потреби, поведінку, позицію, принципи, об'єктивно осмислювати своє буття, визначати його сенс тощо.

У працях О. Леонтьєва, С. Рубінштейна самосвідомість розкривається в контексті реалізації принципу єдності свідомості і діяльності. На думку вчених, самосвідомість зумовлена і визначена всім складним процесом соціального буття, системою різновидів діяльності особистості, комунікаціонування із соціумом, ставлення до інших людей, спілкування з ними.

Зокрема, С. Рубінштейн підкреслював, що для прояву й навіть самого факту виникнення самосвідомості необхідна певна система відносин «Я – Ти», усвідомлення власної самотності можливе лише за умов наявності носія принципово інших якостей та рис, порівняння з ним (Рубінштейн, 2003: 75).

На думку Л. Виготського, самосвідомість є досить пізнім етапом у процесі розвитку особистості людини (Виготський, 1982: 46). Учений визначав самосвідомість як особливий психічний синтез, розглядав її в контексті розвитку вищих психічних функцій в обґрунтованій ним системно-динамічній концепції особистості. Учений розкрив смисл і операції, що характерні для кожної стадії розвитку самосвідомості й відповідають певній стадії розвитку вищих психічних функцій (Виготський, 1982: 54).

Подальшого розвитку проблема самосвідомості набула в контексті досліджень процесу онтогенезу особистості. Наприклад, І. Чеснокова визначила й охарактеризувала особливості формування та функціонування самосвідомості щодо певних вікових та фізичних етапів розвитку особистості. Сукупність психофізіологічних особливостей особистості на кожному етапі характеризується своїм рівнем можливостей щодо здійснення самооцінки, самопізнання, саморегуляції діяльності, визначають специфіку самосвідомості (Чеснокова, 1977: 21). Отже, самосвідомість виступає ознакою певного рівня психічного розвитку особистості.

У науковому доробку В. Мерлін самосвідомість представлено як цілісну структуру, що об'єднує закономірним зв'язком і відносинами чотири компо-

ненти, як-от: свідомість тотожності «Я», свідомість «Я», усвідомлення своїх психічних властивостей, соціально-моральна самооцінка (Мерлін, 1996: 118).

Отже, у науково-психологічній літературі самосвідомість визначається як особливий компонент структури особистості, який здатний виділяти себе з навколишнього середовища й дійсності як об'єктивну реальність, характеризується усвідомленням приналежності суб'єкта до мікроколективу, до «ми», яке базується на протипоставленні себе, свого «ми» тим або іншим «вони».

Отже, незважаючи на широку і значну теоретичну розробку, у сучасному науковому просторі поняття «національна самосвідомість» визначається і тлумачиться досить неоднозначно.

Проведене дослідження дозволило виділити основні підходи до трактування означеного поняття, зупинимось на цьому детальніше:

1. Через категорію «уявлення» – національна самосвідомість розглядається як певна система уявлень нації, кожного її представника про себе, свою приналежність, походження. Наприклад, О. Баронін визначав «національну самосвідомість» як стійку, унікальну систему уявлень особистості про себе як про представника конкретної нації, носія притаманних лише їй ознак і характеристик (Баронін, 200: 78).

2. Через категорію усвідомлення – національна самосвідомість розкривається як усвідомлення індивідуумом себе представником певної нації, приналежності до неї, усвідомлене прийняття ідеалів, інтересів та цінностей своєї нації, усвідомлена диференціація ціннісних орієнтацій та прагнень своєї й інших націй.

Так, Ю. Бромлей визначав національну самосвідомість як усвідомлення кожним представником нації своєї приналежності до тієї нації, усвідомлення національних інтересів та перспектив розвитку певної нації (Бромлей, 2008: 45). На думку вченого, головним показником самосвідомості є те, наскільки глибоко усвідомлює особистість свою єдність із рідним етносом, наскільки розуміє відмінності свого етносу від інших.

М. Джунусов також розглядає національну самосвідомість через усвідомлення себе членом певної нації, яка є суспільною цілісністю, відмінною від інших націй (Джунусов, 1985: 47).

У дослідженнях У. Нетаврової національну самосвідомість представлено як усвідомлення народом власної гідності, національних цінностей, традицій, культури, невід'ємного права бути суб'єктом історичного розвитку, а також усвідомлення своєї ролі та значення в різних сферах життя (Нетаврова, 1994: 14).

На переконання В. Лісового, усвідомлення людиною своєї особливості, відмінності від інших націй у культурі, історії є надзвичайно важливим для буття нації, її ціннісних орієнтацій, визначає успішне функціонування нації як «колективної особистості» (Лісовий, 2000: 72).

Цікавою є позиція В. Карлової, яка розглядає поняття «національна самосвідомість» як на національному рівні – усвідомлення нацією своєї життєдіяльності, сенсу своєї життєдіяльності, національних, політичних, духовних цінностей, інтересів та цілей, спільної історії, долі, так і на індивідуальному рівні – усвідомлення особистістю себе часткою певної національної спільноти, оцінка себе як носія національних цінностей, що склалися у процесі тривалого історичного розвитку нації, її самореалізації як суб'єкта соціальної дійсності (Карлова, 2013: 14).

Більш ґрунтовне та розгорнуте визначення національної самосвідомості як усвідомлення сукупності понять та ідей дав В. Борисов. Учений окреслив коло уявлень, якостей та рис, які має усвідомлювати особистість із високим рівнем національної самосвідомості, а саме: особливості й унікальний характер національної культури, особистісних рис як представника певної нації, тотожності себе зі своєю нацією, сукупність моральних та етичних норм поведінки, специфіку побудови взаємин з оточенням, соціумом взагалі (Борисов, 2006: 12).

На думку І. Кресіної, національна самосвідомість зумовлює усвідомлення окремою людиною або спільнотою приналежності до певної нації, яка сформувалася під впливом політичних, історичних, соціальних, культурних чинників, має унікальну історію, культуру, ментальність, політичний та державний устрій (Кресіна, 1998: 87).

3. Через категорію самооцінки – національна самосвідомість характеризується в контексті оціночних суджень особистості про себе як представника певної нації, носія унікальних якостей та рис, які викристалізувалися у процесі культурно-історичного розвитку даної нації, увібрали значний духовний, моральний, естетичний зміст її становлення, стали для неї характерними і показовими. Предметом оцінки особистості також стає її цілеспрямована соціальна діяльність, спрямована на реалізацію національних інтересів. Наприклад, згідно з визначенням А. Боришевського, національна самосвідомість виступає для кожної особистості оцінкою себе, своїх принципів, поглядів і переконань, своєї діяльності й активності як гідного представника певної нації (Боришевський, 2003: 7).

4. Через категорію процес – національна самосвідомість розглядається як процес формування у свідомості та поведінці особистості системи національних цінностей та норм поведінки, набуття ними статусу пріоритетних та панівних, побудову позитивного образу власної національної «Я-концепції».

Наприклад, М. Давидюк зазначає, що результатом процесу засвоєння індивідумом національного змісту є побудова в його свідомості позитивного образу «Я – представник певної національності» (Давидюк, 2005: 2).

В. Юрченко розглядає національну самосвідомість як результат складного процесу засвоєння національної культури, традицій, обрядів та звичаїв народу, формування почуття приналежності до національної інтелектуально-духовної скарбниці. На переконання автора, національна самосвідомість складається із: знань про власні індивідуальні особливості (темперамент, воля, почуття, мовлення, спосіб мислення), знань про моделі поведінки і способи взаємодії із соціумом, знання історії своєї нації, перспективи її розвитку та зростання, знань про систему духовних, етичних, матеріальних цінностей певної нації та про шляхи її збереження та розвитку, активної дієвої позиції та відповідальної поведінки особистості (Юрченко, 2012: 14).

5. Через категорію якість особистості – національна самосвідомість розглядається як певна якість особистості, яка зумовлює усвідомлення індивідумом своєї приналежності до певної нації, наявність сукупності певних якостей та рис, визначає наявність системи поглядів та переконань, які визначають поведінку, готовність до активної діяльності, виконання певних дій для захисту національних інтересів та цінностей, обстоювання національних ідей. Наприклад, Н. Євдокимова розкриває національну самосвідомість як особливу й динамічну якість, що визначає пріоритет національних ідей, цінностей, потреб у способі мислення і поведінці особистості, її ставленні до навколишнього середовища, представників інших націй, особливості комунікації, готовності до дієвої активної позиції (Євдокимова, 2005: 6).

6. Через категорію ставлення – поняття «національної самосвідомості» розглядається в контексті дієвого ставлення особистості до власної нації, її певних рис, здобутків культури (рідна мова, історія свого народу, культурно-освітні традиції), готовності обстоювати національні інтереси та потреби розвитку своєї держави. Так, Д. Тхоржевський звертає увагу на те, що національна самосвідомість як інтегративна якість особистості, якій властиві любов до рідної землі, глибоке знання рідної мови, історії, зумовлює сприяння розвитку літератури, мистецтва, культури свого народу, творчому відродженню національних

традицій, звичаїв і обрядів, активну в них участь. На його думку, до цього поняття входять готовність творчо і сумлінно працювати для зміцнення позицій своєї нації, на благо Вітчизни, для єдності рідного народу, української держави, надійно її захищати (Тхоржевський, 1998: 93).

Висновки. Отже, ми розглядаємо «національну самосвідомість» як інтегроване поняття,

яке об'єднує усвідомлення індивідумом, народом своєї приналежності до певної нації, часткою певної національної спільноти, що зумовлює наявність системи поглядів, принципів, переконань, ставлень до національної культурно-історичної спадщини, стратегії національного розвитку, активну, дієву позицію щодо обстоювання національних інтересів і національного ствердження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Баронин А. Этническая психология. Киев : Тандем, 2000. 264 с.
2. Борисов В. Теоретико-методологічні засади формування національної самосвідомості учнівської та студентської молоді : дис. ... докт. пед. наук: 13.00.07. Тернопіль, 2006. 528 с.
3. Боришевський М. Національна самосвідомість та ідентифікація громадян як чинник демократичних перетворень в українському суспільстві. *Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні*. Київ : Український центр політичного менеджменту, 2003. С. 138–144.
4. Бромлей Ю. Очерки теории этноса. Москва, 2008. 437 с.
5. Выготский Л. Собрание сочинений : в 6-ти т. Москва : Педагогика, 1982. Т. 1 : Вопросы теории и истории психологии. 488 с.
6. Гердер Й. Бог. Несколько диалогов. *Антология мировой философии* : в 4-х т. Москва : Мысль, 1971. Т. 4.
7. Давидюк М. Формування національної самосвідомості учнів 9–11 класів у процесі вивчення художніх творів історичної тематики (на матеріалі історичної прози) : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02. Київ, 2005. 21 с.
8. Джунусов М. Введение в теорию наций. Ашхабад, 1985. 315 с.
9. Євдокимова Н. Участь у скаутському русі як психологічна умова розвитку національної самосвідомості підлітків : дис. ... канд. психол. наук.: 19.00.07. Київ, 2005. 202 с.
10. Карлова В. Національна самосвідомість як духовна основа державотворчих процесів в Україні: управлінський аспект : автореф. дис. ... докт. наук з держ. упр.: 25.00.01. Київ, 2013. 36 с.
11. Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: етнополітичний аналіз : монографія. Київ : Вища школа, 1998. 390 с.
12. Леонтьев А. Проблема психологии сознания. *Избранные психологические произведения* : в 2-х т. Москва : Педагогика, 1983. Т. 1. С. 237–246.
13. Націоналізм : Антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Львів : Смолоскип, 2000. 872 с.
14. Мерлин В. Психология индивидуальности. Москва ; Воронеж : Изд-во Института практической психологии ; НПО «МОДЕК», 1996. 448 с.
15. Нетаврова У. Формування національної самосвідомості учнів у процесі вивчення біографії письменника у старших класах : автореф. дис. ... канд. пед. наук. Київ, 1994. 23 с.
16. Рубинштейн С. Бытие и сознание. *Человек и мир*. Санкт-Петербург : Питер, 203. 512 с.
17. Тхоржевський Д. Теоретичні засади виховання національної самосвідомості. Київ : ІЗМН, 1998. 150 с.
18. Фурса М. Понятійно-структурний аналіз національної свідомості : дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03. Львів, 1996. 207.
19. Чеснокова И. Проблемы самосознания в психологии. Москва : Наука, 1977. 144 с.
20. Юрченко В. Формування в молоді національної самосвідомості – одне з головних завдань освіти. Рідна мова? *Квартальник українського вчительського товариства у Польщі*. 2012. № 18. С. 13–15.

REFERENCES

1. Baronin A. S. (2000). *Etnicheskaya psichologiya*. [Ethnic psychology] Kiev : Tandem. [In Russian].
2. Borysov V. V. (2006). *Teoretyko-metodolohichni zasady formuvannia natsionalnoi samosvidomosti uchnivskoi ta studentskoi molodi*. [Theoretical and methodological principles of formation of national self-consciousness of pupils and students] (Extended abstract of Doctoral dissertation). Ternopil. [In Ukrainian].
3. Boryshevskiy M. Y. (2003). *Natsionalna samosvidomist ta identyfikatsiia hromadian yak chynnyk demokratychnykh peretvoren v ukrainskomu suspilstvi. Sotsialno-psykholohichni vymir demokratychnykh peretvoren v Ukraini*. [National self-awareness and identification of citizens as a factor of democratic change in Ukrainian society. Socio-psychological dimension of democratic transformations in Ukraine]. Kyiv : Ukrainyskiy tsentr politychnoho menedzhmentu. [In Ukrainian].
4. Bromlei Yu. V. (2008)/ *Ocherky teoryu etnosa*. [Essays on the theory of ethnos]. Moskva : URSS. [In Russian].
5. Vigotskii L. S. (1982). *Sobrane sochinenii v 6 t.* [Collection of essays in 6 volumes. Moscow: Pedagogy]. Moskva : Pedagogika. [In Russian].
6. Gerder, J. (1971). *Bog. Neskol'ko dialogov* [God. Several dialogues]. *Antologiya mirovoj filosofii*. V 4-kh t. T. 4. Moscow : My'sl'. [in Russia].
7. Davydiuk M. O. (2005) *Formuvannia natsionalnoi samosvidomosti uchniv 9–11 klasiv u protsesi vyychennia khudozhnikh tvoriv istorychnoi tematyky (na materialy istorychnoi prozy)*. [Formation of national self-consciousness of students of 9–11 grades in the process of studying artistic works of historical themes (on the material of historical prose)] (Extended abstract of the candidate's dissertation). Kyiv. [In Ukrainian].

8. Dzhunusov M. (1985). Vvedenie v teoriyu natsii. [Introduction to the theory of nations] Ashhabad : Ilim. [in Russia].
9. Ievdokymova N. O. (2005). Uchast u skautskomu rusi yak psykholohichna umova rozvytku natsionalnoi samosvidomosti pidlitkiv. [Participation in the scout movement as a psychological condition for the development of national identity of adolescents]. (Extended abstract of the candidate's dissertation). Kyiv, [In Ukrainian].
10. Karlova V. V. (2013). Natsionalna samosvidomist yak dukhovna osnova derzhavotvorchykh protsesiv v Ukraini: upravlinskyi aspekt [National self-consciousness as a spiritual basis of state-building processes in Ukraine: managerial aspect]. (Extended abstract of Doctoral dissertation). Nats. Akad. Derzh. Upr. Pry Prezydentovi Ukrainy, Ukraine. [In Ukrainian].
11. Kresina I. (1998). Ukrainska natsionalna svidomist i suchasni politychni protsesy: etnopolitychnyi analiz. [Ukrainian national consciousness and modern political processes]. Kyiv : Vyshcha shkola. [In Ukrainian].
12. Merlin V. S. (1996). Psihologiya individualnosti. [Psychology of personality]. Moskva : Izd-vo Institut prakticheskoi psihologi, Voronezh : NPO "MODYEK". [in Russia].
13. Protsenko O., Lisovyi V. (Comp.). (2000). Natsionalizm: Antolohiia [Nationalism: An Anthology]. Smoloskyp. [In Ukrainian].
14. Netavrovana U. M. (1994). Formuvannia natsionalnoi samosvidomosti uchniv u protsesi vyvchennia biohrafii pysmennyka v starshykh klasakh. [Formation of national self-consciousness of students in the process of studying the biography of the writer in senior classes]. (Extended abstract of Doctoral dissertation). Kyiv. [In Ukrainian].
15. Rubinshtein S. L. (2003). Bitie i soznanie. Chelovek i mir [Being and consciousness. Man and the world]. Spb. : Piter. [in Russia].
16. Tkhorzhevskiy T. O. (Eds.). (1998). Teoretychni zasady vykhovannia natsionalnoi samosvidomosti [Theoretical principles of education of national self-consciousness]. IZMN, Ukraine. [In Ukrainian].
17. Fursa M. V. (1996). Poniatiino-strukturnyi analiz natsionalnoi svidomosti. [Conceptual and structural analysis of national consciousness]. (Extended abstract of the candidate's dissertation). Lviv. [In Ukrainian].
18. Chesnokova I. I. (1977). Problemi samosoznaniya v psihologii. [Problems of self-awareness in psychology]. Moskva : Nauka. [in Russia].
19. Iurchenko V. I. (2012). Formuvannia v molodi natsionalnoi samosvidomosti – odne z holovnykh zavdan osvity. Ridna mova. [Formation of national self-consciousness in youth – one of the main tasks of education. Native language] Kwartalnyk ukrainskoho vchytelskoho tovarystva u Polshchi, № 18. pp. 13–15. [In Ukrainian].